

Гаркавко В.К.

Національний університет харчових технологій, м. Київ

ВЧЕННЯ ПРО ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА В ПРАЦЯХ ПРОВІДНИХ ФАХІВЦІВ НАУКИ “СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ЕКОНОМІЯ”

В статті аналізується важливий відділ науки “Сільськогосподарська економія”, підкреслюється специфіка дії факторів виробництва в аграрному секторі економіки, їхня роль і значення у виборі критеріїв господарювання й оптимізації розмірів сільгосп підприємств, працюючих в ринкових умовах.

Ключові слова: “Сільськогосподарська економія”; фактори (умови) сільськогосподарського виробництва: земля, праця, капітал, збут.

I. Вступ. Поширення в агропромисловому виробництві в Україні ринкових методів господарювання вимагає перегляду наукових засад фундаментального характеру в області економіко-теоретичних дисциплін, які є методологічною основою прикладних наук відповідного галузевого спрямування. До такого ж перегляду, зокрема, в повній мірі можна відносити й ті дослідження, що пов’язані з історією розвитку агроекономічної думки, яка була поєднана з наукою “Сільськогосподарська економія”, котра викладалася у вітчизняних навчальних закладах сільськогосподарського спрямування з ХІХ до 30-х рр. ХХ ст. З основними відділами й розділами, предметом вивчення, колом досліджуваних питань цієї науки автор ознайомив читачів в попередніх своїх наукових публікаціях [див.: 1 — 7]. Важливим відділом даної науки являлось вчення про фактори виробництва в їхній специфічній притаманності до сільського господарства.

II. Постановка завдання. З чотирьох розглядуваних у сільгоспекономії факторів сільськогосподарського виробництва три (земля, праця й капітал) є засобами виробництва (збут сільгосппродуктів вочевидь треба розуміти як процес). Під землею розуміють природні фактори виробництва, тому в сільгоспвиробництві *земля* – найважливіший фактор виробництва.

Другим фактором сільськогосподарського виробництва є *праця*. Прикладення праці до сільського господарства в значній степені зумовлено

природою, як у вигляді клімату й ґрунту, так й у вигляді фізичних особливостей працюючої людини.

Третій фактор сільськогосподарського виробництва – *капітал*. Групування видів сільськогосподарського капіталу в літературі з сільгоспекономії досить різноманітне. Спершу найбільш поширеним був поділ капіталу на три групи: 1) земельний капітал; 2) нерухомий (стоячий) капітал та 3) обіговий капітал чи капітал підприємства. Однак згодом, найбільш поширеним в сільгоспекономії як і в політекономії був поділ капіталу на основний і оборотний.

Крім розглянутих трьох факторів виробництва, умовою сільськогосподарського виробництва може бути названо ще *збут сільськогосподарських продуктів*. Це – дуже важлива суспільна умова, котра може бути, всього сильніше впливає на загальний лад окремого сільськогосподарського підприємства. Збут може бути внутрішній чи зовнішній, тобто продукти можуть вироблятися або для безпосереднього споживання в господарстві, або для відчуження. Сучасні сільськогосподарські підприємства ніколи не являють в чистому вигляді ту чи іншу форму збуту. Чим дрібніше господарство, тим більше виступає значення внутрішнього споживання. В ХІХ сторіччі в сільгоспекономії дуже слабо було розроблене питання про взаємні відносини виробництва споживчих та мінових вартостей в окремому підприємстві. Пізніше на початку ХХ ст. ці питання були розроблені на досконало високому рівні. Зокрема, значення зовнішнього збуту, тобто відчуження продуктів було розроблено досить детально.

ІІІ. Результати. Ряд авторів сільгоспекономії, зокрема А. Теєр і Й.-Г. фон Тюнен, розглядували фактори сільгоспвиробництва, співвідносячи їх з питаннями інтенсивного і раціонального його ведення.

Інтенсивність сільськогосподарського підприємства – поняття відносне: господарство вважається тим більш інтенсивним, чим більше праці

й капіталу (коштів й інвестицій) витрачається на одиницю земельної ділянки (площі). Протилежний “інтенсивному” є термін “екстенсивний” (коли ведення господарства йде за рахунок фізичного розширення використовуваних площ, угідь, залучення додаткової робочої сили й капіталу без підвищення продуктивності останніх факторів виробництва). Корисно відрізнити праце-інтенсивність від капітало-інтенсивності. Фактори інтенсивності за Й.-Г. фон Тюненом, такі: а) діючі в прямому напрямку на інтенсивність: ціна продукту, клімат, ґрунт й б) діючі в оберненому напрямку на інтенсивність: ціна капіталу, ціна праці (роботи) й відокремлення земельної ділянки від садиби. Й.-Г. фон Тюнен, згідно з теорією ренти Д. Рікардо, вважав, що при збільшенні інтенсивності збільшується вартість виробництва [див.: 13; с. 276; 11; с. 77], в той час коли О.І. Скворцов з цим положенням сперечався, оскільки на його думку, “приймаючи до уваги, що з часом методи експлуатації ґрунту покращуються, і тому стає можливим виробляти все більш дешево...” [11; с. 80].

Стосовно раціональності сільськогосподарського виробництва існували також різноманітні точки зору. Ще А. Теєр раціональним запропонував називати таке господарство, котре, при даних умовах (тобто при інших рівних умовах) приносить „можливо якомога більший чистий... дохід” [12; с. 29]. До такого визначення у вітчизняній економічній літературі приєднувався О.М. Шишкін, який в той же час вважав, що змішувати поняття інтенсивності та раціональності не можна, оскільки “таке змішування, очевидно, неправильне, так як степінь інтенсивності визначається даними умовами, котрі різняться за місцем і за часом” [14; с. 104]. О.І. Скворцов же відносив визначення А.Теєра до економічної раціональності, відрізняючи від неї раціональність технічну, котра має на меті отримання продуктів в найбільшій кількості при найвищій якості [див.: 11; с. 34 – 35; с. 39; с. 44 – 45].

Як зазначалося в сільськогосподарському виробництві земля – найважливіший фактор. З приватногосподарської точки зору деякі автори

сільгоспекономії розглядували землю як різновид капіталу, однак земля в усякому випадку заслуговує виділення в особливу групу, внаслідок своєї нездатності до збільшення, а також власної нерухомості, незнищуваності (мається на увазі ділянки як такої, бо родючий ґрунт, наприклад, знищити можна, проте сама ділянка залишиться) та ін. Земля в сільському господарстві має значення як резервуар живлення для культурних рослин, як місце для укорінення рослин, як місце для зведення будівель та ін. Аналіз впливу земельних умов на сільськогосподарське виробництво складається з розгляду умов природних та суспільних. Останні в свою чергу можуть бути розділені на правові (юридичні) й економічні (або як любили вказувати автори сільгоспекономії “власне господарські”). До природних умов належать клімат й ґрунти. Клімат особливо важливий з негативної сторони, вказуючи, які рослини в даній місцевості не можуть вирощуватись. З позитивної сторони найважливішими в господарських відносинах є елементи клімату – тепло й волога.

Економічне значення клімату достатньо вивчене й успішно застосовується як в розвинених в аграрному відношенні країнах (Канада, Нідерланди та ін.), так і в не дуже (Фінляндії та ін.). На жаль, сюди не можна віднести Україну. Важливість вивчення економічного значення клімату відмічав ще Й.-Г. фон Тюнен, керуючись при цьому власним методом ізоляції. „Люди — писав він, — облишили тепер спроби розводити південні рослини на півночі; здійснюється обмін продуктів різноманітних кліматичних областей, і люди вважають це корисним для народного блага” [13; с. 262]. Вчений підкреслював, що обмін сільгосппродуктами, обумовлений різницею кліматів так само вигідний, як і обмін між народами, які живуть в одному й тому ж кліматі, проте знаходяться на різних ступенях свого розвитку [див.: 13; с. 262].

Ґрунти являлися об’єктом вивчення сільгоспекономії переважно в розділах про економічні їхні класифікації. Економічна класифікація ґрунту була складена ще А.Теєром. В класифікації ґрунту К.-Й.Е. Бірнбаума мається

11 ознак, оцінюємих за 10-бальною системою, у Пфанстиля – 10 ознак за 5-бальною системою; Е.-Ф.Г. Краффт бере 10 ознак, але з різним числом відміток (від 5 до 20) для окремих ознак, виходячи з важливості останніх. Й. Пір'є в своїй економічній класифікації застосовує головний розподіл ґрунтів на повні, тобто такі що не вимагають земельних покращень й неповні, тобто такі, що вимагають покращень фізичних чи хімічних [див.: 15; с. 388]. Підкреслюючи вельми важливе значення для ведення сільського господарства таких вагомих економічних умов як шляхи сполучень, ринки збуту, продажні ціни й робочі руки [див.: 8; с. 6] німецький дослідник Т.-О. Г. фон-дер Гольц в той же час підкреслював: „Тим не менше, який би не сильний вплив указаних економічних факторів на долі сільськогосподарського виробництва, не можна забувати, що це останнє в ще більш значній степені знаходиться в залежності від інших причин. В числі їх перше місце повинно бути відведено властивостям клімату й ґрунту, а потім інтенсивності попиту на окремі сільсько-господарські продукти” [8; с. 7].

По відношенню до користування землею розглядалися економічні розбіжності самостійної й орендної форм використання. Аналіз земельних умов закінчувався, як правило, аналізом доходності й ціною землі в зв'язку з вченням про земельну ренту. Зокрема, більшість німецьких авторів, з Й.-Г. фон Тюненом на чолі, дотримувались теорії ренти Д. Рікардо. З вітчизняних її прийняли О.П.Людоговський та О.М.Шишкін. О.І. Скворцов спочатку стояв ближче до теорії ренти К.-Й. Родбертуса, потім К. Маркса, прагнучи поєднати їх й привнести щось своє („багатство” – „родючість” ґрунту, зокрема, як категорії тотожні, проте не одне й те саме: „Багатство ґрунту складає усю ту кількість споживних для рослини речовин, котра в ній знаходиться; родючість же, — що торкається речовини ґрунту, — виражається тією кількістю споживних для рослини речовин, котру ґрунт передає безпосередньо, зараз же рослинам” [9; с. 196].

При аналізі другого фактору сільськогосподарського виробництва – праці важливим було визначення в залежності від різноманітних природно-

кліматичних умов різноманітних урочних положень на сільгоспроботи й календарі сільгоспробіт (з вказанням розподілу робіт за порами року). Торкаючись аналізу цього фактору виробництва О. І. Скворцов, зокрема, зазначав, що в сільському господарстві „землероб споживає, відносно виробленої цінності, незрівнянно більше живої праці, аніж промисловець, і ця обставина слугує для нього джерелом особливого виду доходу, ренти, яка складає виключну належність землеробцю” [11; с. 21 — 22]. Саме внаслідок меншої застосованості машин порівняно з промисловістю праця в сільському господарстві в значній степені носить ремесловий характер і тому потребує більшої кваліфікації землероба порівняно з працею робітника в промисловості, слідно, має й вище проплачуватися [див.: 11; с. 22].

При аналізі третього фактору – капіталу – в сільському господарстві до основного капіталу відносили докорінні покращення, будови й інвентар („живий” та „мертвий”), до оборотного – посіви, запаси продовольства, насіння, корма, добрива й гроші. Визначення необхідних кількостей добрива стояло у зв’язку з визначенням виснаженості ґрунту й разом з ним складало статистику землеробства, оскільки, як писав Й.-Г. фон Тюнен, „важко знайти більш корисне застосування капіталу, діюче більш плідно на усю державу, аніж застосування його до меліорації ґрунту й підняття його культури” [13; с. 286]. Задача статистики землеробства як розділу сільгоспеконії – встановити рівновагу між виснаженістю й відновленням ґрунту. “В історії розвитку вчення про статистику землеробства, – писав О.П. Людоговський, – можна розрізняти три періоди: 1) від Теєра до Хлубека (1809 – 1842 рр.); підставою статистики слугувало положення, що гумус є поживна речовина для рослин; 2) (1842 – 1862 рр...; підставою вчення про статистику в цей період було положення, що: пряме (емпіричне) спостереження співвідношення між величиною врожаїв і кількістю навозу, котре вживане для видобутку останніх, являє єдину підставу для обчислень, які мають ціллю встановити рівновагу родючості ґрунту; головні представники цього вчення були: Тюнен, Вульфен, Клеєман і Пабст; 3) період обіймає новітній час (1862 –

1873 pp.); підставою статички приймається положення: усі поживні речовини рослин суть неорганічні речовини; кожна рослина вимагає іншого співвідношення між окремими поживними речовинами в ґрунті; тому статика повинна бути заснована на обчисленні виснаженості ґрунту в кожній окремій речовині. Представники вчення про статику цього періоду: Бірнбаум і Гейден...”[10; с. 90 – 91].

До вчення про збут входило з’ясування впливу перевізних (транспортних) засобів, шляхів сполучень і способів перевезення на виробництво сільськогосподарських товарів. Сюди також відносили питання, що торкалися торгівлі сільськогосподарськими продуктами й цін на ці продукти. Зокрема, Т.-О. фон-дер Гольц, підкреслюючи вплив транспорту на просування збуту сільгосппродукції в той же час показував, що в зв’язку з цим неодмінно підвищується й конкуренція між товаровиробниками, що само по собі є фактом позитивним. „Зі збільшенням і покращенням перевізних засобів, район збуту сільсько-господарських продуктів значно розширився, а разом з тим збільшився й дохід з продуктів, який залишається після покриття витрат на їхнє перевезення, що особливо спостерігається по відношенню до таких продуктів господарства, як наприклад молока, масла, яєць, овочів, фруктів та ін. Але, з іншої сторони, цією ж обставиною створюється й загострюється конкуренція, котра, в свою чергу, впливає на зниження цін, відкриваючи доступ до ввезення більшої маси сільсько-господарських продуктів, в особливості зернових хлібів; остання тому найбільш помітно відчуває коливання цін” [8; с. 6 – 7]. З іншої сторони, як писав Й.-Г. фон Тюнен збут може безпосередньо впливати на визначення розмірів сільгосппідприємства, а останнє – на розподіл праці й ресурсозаміщення праці капіталом: „Від величини ринку й збуту залежать розміри і розширення, котрих фабрика (мається на увазі підприємство, яке переробляє сільгосппродукцію – прим. авт. статті) може досягнути в тому чи іншому місті, а від розмірів підприємства залежить в свою чергу, до якої степені може бути доведений розподіл праці й заміна людських сил

машинами” [13; с. 257]. Однак загальні питання, що стосуються виробництва продуктів для безпосереднього споживача (а без такого виробництва не обходиться майже жодне сільськогосподарське підприємство) в XIX ст. були лише тільки започатковані в теоретичних дослідженнях, а детальніше почали розроблятися в XX ст. в ході виникнення маркетингових досліджень. Пізніше на початку XX ст., в працях О.І.Скворцова, О.В.Чаянова, М.Д. Кондратьєва, Б.Д. Бруцкуса, Л.М. Літошенка, О.М. Челінцева, а також західноукраїнського економіста О.К.Мицюка й нашого співвітчизника М.М. Кажанова ці питання були розроблені на досконало високому рівні.

IV. Висновки. Вчення про фактори сільськогосподарського виробництва допомагає правильно орієнтуватися при виборі критеріїв господарювання в області організації сільгосппідприємств, працюючих в ринкових умовах, що особливо актуально використовувати в Україні на сучасному етапі економічної трансформації аграрного сектору. В першу чергу це торкається проблем визначення оптимальних розмірів та місцезрештування сільгосппідприємств як вихідних умов в органічному поєднанні максимізації їхньої доходності з максимізацією корисності для споживачів сільгосппродукції.

Література:

1. *Гаркавко В. К.* Еволюція уявлень про науку “Сільськогосподарська економія”// Економіка АПК: Міжнародний науково-виробничий журнал. – 2004. –№7. –С. 25–30.

2. *Гаркавко В. К.* З історії розвитку “Сільськогосподарської економії” в системі економічних наук// Зб. наук. праць – Випуск 37–38.–Київ. 2004. – (Інститут економіки НАН України).

3. *Гаркавко В. К.* Наукові засади організації сільськогосподарського підприємства в працях провідних вітчизняних представників науки “Сільськогосподарська економія”: історія, теорія, сучасність// Економіка:

проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 191: В 4 т. Том II – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. –С. 581–588.

4. *Гаркавко В. К.* Питання ефективної організації капіталів в працях провідних вітчизняних науковців – представників науки “Сільськогосподарська економія”: історичний аспект й сьогоденні проблеми в Україні// Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 190: В 4 т. Том I. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. –С. 214–220.

5. *Гаркавко В. К.* Про необхідність ретельного дослідження історичного досвіду організації контрольних союзів і кредитної кооперації молочнотоварних господарств// Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 186: В 4 т. Том I. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. –С. 15–19.

6. *Гаркавко В. К.* Про рахівництво як відділ науки “Сільськогосподарська економія” та його роль в організації сільгоспідприємства// Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 196: В 4 т. Том II. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – С. 470 – 477.

7. *Гаркавко В. К.* Сельскохозяйственная экономия: что это была за наука и кто ее представлял// Достижения современной экономической науки. Сборник научных трудов. Белгород: Русначкнига. – 2004 г., Выпуск 1. – С.14 – 19.

8. *Гольцъ Т.* Аграрный вопрос и аграрная политика. Переводъ съ немецкаго Д. Флексора. – С.-Петербургъ. Электро-типографія Н.Я. Стойковой, 1902. – XII с., 342 с.

9. *Основація* политической экономии. Составиль А. Скворцовъ. – С.-Петербургъ. Изданіе О. Н. Поповой, 1898. – IX с., 433 с.

10. *Основы* сельскохозяйственной экономии и сельскохозйственного счетоводства. Опытъ руководства для практическихъ хозяевъ, земледельческихъ и реальныхъ училищъ и въ пособіе при занятіяхъ

студентовъ высшихъ учебныхъ заведеній. Составилъ А.Людоговскій. – С.-Петербургъ. Изданіе А.Ф. Девріена, 1875. – VIII с.; 488 с.

11. *Скворцов А. И.* Основы экономики земледелия. Руководство для высшихъ сельско-хозяйственныхъ учебныхъ заведеній, техникумовъ и для самообразования. I. Факторы земледельческаго хозяйства. – Изданіе 3-е, 4-е и 5-е, с доп. и изм. – Ленинград. Издательство Брокгауз-Ефрон, 1925. – 350 с.

12. *Таеръ А.* Основанія теоретическаго и практическаго сельскаго хозяйства. С послѣдняго Немецкаго исправленнаго авторомъ изданія перевелъ Василій Левшинъ. – Часть первая. – Москва. Въ Университетской Типографіи, 1828. – 5 с., XIII с., 14 – 467 с.

13. *Тюнелъ И.-Г.* Изолированное государство в его отношеніи къ сельскому хозяйству и национальной экономіи. Исследования о влияніи хлебныхъ ценъ, богатства почвы и накладныхъ расходовъ на земледелие. Переводъ Е.А. Торнеусъ. Подъ редакціей проф. А.А. Рыбникова. – Москва. Издательство „Экономическая жизнь“, 1926. – XII с., 326 с. – (Труды научно-исследовательскаго института сельско-хозяйственной экономіи).

14. *Шишкинъ А.Н.* Сельско-хозяйственная экономія. Введеніе и часть I-я, общая. Изданіе 2-е (безъ измененій). – С.-Петербургъ. Изданіе А.Ф. Девріена, 1908. – X с., 380 с.

15. *Фортуатовъ А. (А.Ф. – въ).* Сельскохозяйственная экономія // Энциклопедическій словарь. – Томъ XXIX. – Полутомъ 57 / Изд. Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. – С.-Петербургъ, 1900. – С. 387 – 392.

Рецензія

**на статтю Гаркавко В.К. „Вчення про фактори виробництва в
працях провідних фахівців науки „Сільськогосподарська економія””**

В статті аналізується такий важливий відділ науки „Сільськогосподарська економія” як фактори виробництва (земля, праця, капітал), підкреслюється специфіка їхньої дії притамано до аграрного сектору економіки. В той же час автор підкреслює роль землі, праці і капіталу як умов організації роботи сільськогосподарського підприємства. До аналізу цих умов додається аналіз такої важливої умови як збут сільськогосподарських продуктів, що являє, втім, собою не фактор, а процес господарської діяльності сільгосппідприємства. Зокрема, поділяючи збут на внутрішній (для власних потреб) і зовнішній (з ринковою орієнтацією) автор зосереджується на ролі останнього.

Вчення про фактори сільгоспвиробництва допомагає правильно орієнтуватися при виборі критеріїв господарювання в області організації сільгосппідприємств, працюючих в ринкових умовах, що особливо актуально використовувати в Україні на сучасному етапі економічної трансформації аграрного сектору.

Зав. кафедри
економіки і
права НУХТ

д.е.н., проф. Заїнчковський А.О.